

О. Г. Погорілець, В. С. Ветров, Л. В. Чміль

КЕРАМІЧНИЙ КОМПЛЕКС ГОНЧАРНОГО ГОРНУ ХІХ ст. В с-мт МЕДЖИБІЖ

Статтю присвячено публікації археологічних матеріалів із досліджень гончарного горну ХІХ ст. в с-мт Меджибіж.

Ключові слова: Меджибіж, гончарний горн, ХІХ ст., керамічний посуд, фляндрівка, сграфіто.

Вивчення кераміки ХІХ ст. є актуальним, оскільки це проміжна ланка між керамікою ранньомодерного періоду, яка уже відносно добре опрацьована методами археології, та гончарством кінця ХІХ — початку ХХ ст., відомим завдяки етнографічним студіям. Останні лише інколи сягають першої половини століття, і то у західному регіоні, де є датовані вироби знаменитих майстрів. А для більшої частини українських земель кераміка ХІХ ст. залишається майже невідомою. Крім того, можливості етнографії тут майже вичерпані — у музеях практично немає добре задокументованих виробів цього періоду. Тож єдиною можливістю дослідити цю кераміку залишаються методи археологічної науки. Особливо цінними є знахідки залишків гончарного виробництва, які дають змогу визначити характерні особливості певного осередку та його сировинної бази. Гончарні горни цього часу досліджені в останнє десятиліття на Середній Наддніпрянщині, зокрема, у Києві та у Опішному на Полтавщині (Оленіч, Оленіч 2018; Троцька 2014). На Поділлі в с-мт Меджибіж 2018 р. також виявлено залишки гончарного горну ХІХ ст., публікації матеріалів з якого присвячено дану статтю.

Як стверджують Ю. Лащук і Л. Мельничук, про гончарство і гончарний цех Меджибожа відомо принаймні з ХVІІ ст. (Лащук 1969, с. 541; Мельничук 2004, с. 123). Але перший достовірний документ цеху датований 1721 р. Це грамота, надана гончарам тодішнім власником Меджибожа Адамом Миколаєм Сенявським,

яка регламентує цехові відносини. На початку ХХ ст. вона ще зберігалася у меджибізьких міщан (Сицинський 1904, с. 71). На той час була відома також книга «поєднання» гончарного цеху, яку опрацював А. Прусевич (1916, с. 17). Вона охоплювала період від 1744 до 1866 рр. На початку в ній записано 14 майстрів, далі майже кожного року туди додавали від 1 до 7 гончарів, які «визволялися» і вступали в цех. Отже, всього за ці 122 роки в цехових книгах зафіксовано імена 77 майстрів. Отже протягом ХVІІІ — середини ХІХ ст. гончарний цех у Меджибожі був досить великим.

На початку ХХ ст. А. Прусевичем було проведено детальне обстеження подільського гончарства (1916). Дослідник відзначив Меджибіж (з передмістям Ставницею) як один з центрів по

Рис. 1. Ситуаційний план розташування виявлених гончарних горнів на території с-мт Меджибіж: 1, 2 — горни по вул. Войтовича; 3 — горн з пров. Шолом Алейхема

виробництву полив'яного посуду, в першу чергу мисок, декорованих переважно фляндрівкою. Він склав карти поширення місцевої продукції і дав таблицю фото зі зразками мисок (рис. 2, 3). Вироби меджибізьких гончарів збувалися по навколишніх селах і містечках включно з Проскуровом, іноді возились у Волинську губернію (Прусевич 1916, с. 95). Також дослідник детально описав технологію виготовлення кераміки подільськими гончарями і провів аналіз гончарних глин. Хронологічна близькість до розглядуваних у цій статті матеріалів уможливує використання спостережень А. Прусевича для характеристики технології меджибізького гончарства XIX ст. Цей промисел у місті ще на початку XX ст. був досить розвинений, однак пізніше, протягом століття під дією різних несприятливих чинників, передусім соціально-економічних, меджибізьке (як і загалом українське) гончарство поступово занепадало. Зараз у містечку немає жодного гончаря.

Не дивлячись на значний розвиток гончарства у Меджибожі і передмістях протягом XVIII — початку XX ст., археологічних залишків виробництва донедавна не було знайдено. Відтак не можна було визначити достовірно місцеву продукцію серед значного керамічного матеріалу, знайденого на території замку і міста під час археологічних розкопок. Тож виявлення гончарного горну має важливе значення для характеристики і атрибутування місцевого гончарства.

Рис. 2. Ареали збуту виробів меджибізьких гончарів на початку XX ст.: 1 — збут мальованих мисок, 2 — збут полив'яного посуду (за: Прусевич 1912)

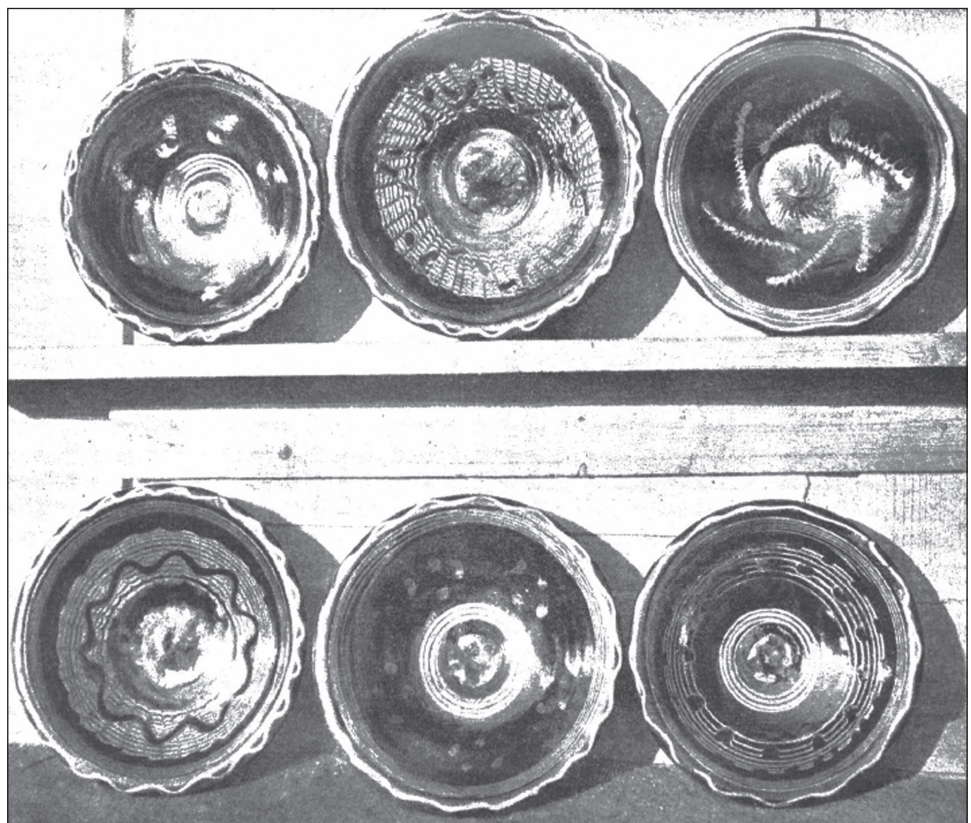

Рис. 3. Зразки мальованих полив'яних мисок початку XX ст. виробництва меджибізьких гончарів (за: Прусевич 1912)

Рис. 4. Гончарний горн середини XIX ст., виявлений у траншеї по пров. Шолом Алейхема, 12, вигляд з північного і південного заходу

У 2018 р. на території Меджибожа було проведено охоронні археологічні дослідження, в результаті яких виявлено три гончарні горни в центральній частині містечка, на відстані близько 300 м. Два з них (рис. 1: 1, 2) розташовані поруч на вул. Войтовича та датовані початком XX ст. за наявними в камерах керамікою і кулями, з яких гончарі виплавляли свинець для виготовлення поливи (Погорілець та ін. 2017, с. 23). Третій горн датовано серединою XIX ст. за стратиграфією і керамічним матеріалом з його заповнення (рис. 1: 3). Останній виявлено в траншеї на ділянці за адресою провулок Шолом Алейхема, 12. Саме цей горн розглянемо більш детально. В стратиграфії стінок траншеї верхні 0,6 м становив мішаний гумус чорного і темно-сірого кольору, під ним знаходився жовтий суглинок. Залишки зруйнованого гончарного горна були зафіксовані в західній частині траншеї, в південному її борту. Зачистка відкрила поперечний розріз камери горна розміром 0,6 × 1 м, заповнений фрагментами керамічного посуду і печини різних стадій випалу. Від горна збереглася лише нижня топкова камера овальної форми, на висоту 0,6 м (рис. 4). Посередині топкової камери є залишки «козла» — глухого поздовжньої опорної перегородки. Периферійна

топка в плані не відділена, збереглася лише частково, зрізана траншеєю. Розміри вцілілої частини горна — близько 2,30 × 1,75 м. За класифікацією А. Бобринського горн може відноситися до класу теплотехнічних споруд з вертикальним або змішаним (горизонтально-вертикальним) рухом гарячих газів. Останній був поширений, зокрема, на Поділлі у XX ст. (Бобринський 1991, с. 73, 75, 81, 97, 103, 119). Горн складений на глині з кустарно виготовленої різнорозмірної не маркованої цегли.

Топкова камера була заповнена великою кількістю фрагментів кераміки. Також остання зустрічалася в культурному шарі навколо горна. Але, оскільки вона могла потрапити туди випадково, то для аналізу взято лише ті фрагменти, які мають аналоги серед кераміки із заповнення топкової камери, головню напівфабрикати. Загалом керамічні уламки походять від кількох сотень гончарних виробів, але для аналізу використано майже 140 найкраще збережених фрагментів, переважно верхніх частин посудин. Ця вибірка достатня для характеристики основних різновидів виробів, які виготовлялися в даній майстерні.

За технологічними характеристиками майже вся кераміка виконана з озалізнених глин червоного чи коричневого кольорів. Лише кілька фрагментів світло-жовтих горщиків виготовлені з неозалізненої світлої глини. Використання каолінових вогнетривких гончарних глин для кухонного посуду було характерним для багатьох гончарних осередків на українських землях. Натомість для мисок повсюдно використовували більш легкоплавкі червоні глини, які звалились «глей». А. Прусевич відмічав, що подільські гончарі також не використовували каолін в чистому вигляді через його тугоплавкість і завжди домішували до нього легкоплавку залізисту глину. Меджибізький «глей» дослідник визначив як пластичну глину жовтого і бурого кольорів. Гончарі брали її в с. Ставниця біля Меджибожа, де її пласт товщиною 2 аршини (близько 1,4 м) залягав на глибині 5 сажень (10,65 м). Добували глину за допомогою вертикальних колодязів і горизонтальних шахт (Прусевич 1916, с. 47—48). Глей використовувався виключно для виготовлення мисок і вимагав відносно незначної обробки порівняно з глиною для неполив'яного посуду — його розмочували, місили ногами, били довбнею, іноді стругали стругом і остаточно вимішували руками. Ніде на Поділлі не застосовували відмулювання глин (Прусевич 1916, с. 51—52).

Формувальна маса аналізованих виробів досить тонка, добре вимішана, без видимих домішок, що узгоджується з висновками А. Прусевича про те, що глину гончарі використовували в чистому вигляді (1916, с. 52). Багато фрагментів перепалені, чорного кольору, деякі деформовані. Причому відмічено, що різні фрагменти однієї посудини могли бути різного кольору. Це вказує на те, що браковані вироби використову-

вали в якості «причерепки» — тобто ними закривали отвір у горні після загрузки виробів. Така причерепка могла використовуватися кілька випалів, внаслідок чого зазнавала неодноразово дії високих температур, ставала чорного кольору і деформувалася. На деяких виробках відмічено тонкий шар випаленої глини. Це може вказувати на їх використання в конструкції горна («клобука» чи «каптура»), що добре відомо в українському гончарстві.

Формовано всі вироби на швидкому гончарному крузі шляхом витягування з одного шматка глини. За даними А. Прусевича, це був круг волоського типу (1916, с. 52). Однак не виключено, що у ХІХ ст. на Поділлі ще міг використовуватися і шпеленський спицевий круг, про що свідчить цехова цішка з його зображенням і датою 1845 р. з м. Бара (Спаська 1929, с. 106). Інші інструменти, які вживали при формуванні посуду, це дерев'яний ніж, мідний дріт і т. зв. «піструговач» для обточування мисок перед побілкою (Прусевич 1916, с. 52).

Для «описування» неполив'яного посуду застосовувалася біла глина і червона фарба «описка». А. Прусевич зазначає, що подільські гончарі використовували для неї червону глину або перепалений «червоний камінь». Для нанесення описки застосовували «квач» зі свинячої щетини, гусячого чи курячого пір'я (Прусевич 1916, с. 53—54). При декоруванні мальованих мисок і тарілок для створення фону застосовували білий і червоний ангоб («оближку»), яким вкривали внутрішню поверхню під розпис і поливу. Для малювання виробів використовували темно-брунатну, червону, білу і зелену фарби. Причому на виробках без поливи — напівфабрикатах — зелений пігмент не проявляється — ця фарба сірого кольору, іноді синюватого відтінку, а на готових полив'яних посудинах вона стає зеленого кольору (див. далі: рис. 10: 16). Таку особливість було помічено і на київських матеріалах — РІХЕ-аналіз подібної фарби показав наявність в її складі оксиду міді (див. статтю Чміль, Хамайко, Бугай та ін. у цьому ж випуску). За даними А. Прусевича червоною фарбою слугувала червона глина — «червінь», для чорного чи темно-брунатного кольору вживали циндру (залізну окалину), а для зеленого — перепалені стружки міді. В деяких місцях замість циндри вживали марганець. Фарби перемелювали на жорнах, розводили водою і терли макогоном в макітрі. Кожну фарбу наливали в окремий ріжок (Прусевич 1916, с. 55). На деяких виробках є прозора свинцева полива, на мальованих посудинах вона безбарвна, на горщиках — зелена або жовто-коричнева. За А. Прусевичем, вона складалася зі свинцевого глету і піску чи глини в різних співвідношеннях. Для зеленого кольору додавалась перепалена мідь, для коричневого або темно-вишнього — марганець. Коричневу поливу готували, зокрема, в Меджибожі (Прусевич 1916, с. 56). Марганець дає темно-коричневий колір з фіолетовим відтінком. Серед

матеріалів, виявлених в культурному шарі біля горна, є фрагменти чайників з такою поливою. Але невідомо, чи належать вони до виробництва саме цієї майстерні. Загалом, подібні до меджибізьких керамічні фарби і поливи були поширені на більшій частині українських земель, зокрема, на Середній Наддніпрянщині, починаючи з ранньомодерного періоду, а у кінці ХІХ — на початку ХХ ст. їх рецептура була зафіксована в багатьох гончарних осередках. Щоправда, марганець застосовувався досить рідко, зазвичай для коричневого кольору вживали ковальську циндру (Чміль 2018, с. 326, 328—329). Готували поливу так само як і керамічні фарби — розмелювали з водою на жорнах і розтирали в макітрі макогоном, наносили її на вироби виключно мокрим способом (Прусевич 1916, с. 56—57).

За функціональним призначенням переважну більшість знахідок становить посуд, а технічні (?) глиняні вироби знайдені лише в одиничних екземплярах. Посуд представлений горщиками, сковорідками, мисками і тарілками. З культурного шару біля горна також походять фрагменти макітр, покришок, глечиків, чайників та неполив'яних кахель, але чи мають вони відношення до цього горна, сказати з певністю не можна.

Горщики представлені двома верхніми частинами з заповнення топкової камери, ще кілька фрагментів знайдено поряд в культурному шарі. Вони невеликі — з діаметром вінця 14,5—16 см, мають високі (в середньому 2,5 см) прямі майже вертикальні вінця, а всередині на шийці — гостре ребро (рис. 5: 11, 12). Горщики прикрашені опискою у вигляді смуг, хвиль і «пальчиків», у деяких всередині на вінцях є крайкування зеленою і жовто-коричневою поливами. У Середній Наддніпрянщині така форма горщиків поширюється у ХVІІІ ст., але коли вона виходить з ужитку — невідомо, оскільки кераміка ХІХ ст. ще не вивчена. Також не виключена регіональна відмінність, адже характерних для Наддніпрянщини горщиків з плечем-лавкою, які поширюються з кінця ХVІІІ ст., тут наразі не виявлено. У всіх горщиків округле середньо опукле плече. Отже можна зробити висновок, що така форма горщика побутувала на Поділлі у ХІХ ст.

Сковорідки представлені трьома посудинами повного профілю і кількома вінцями та ніжками (рис. 5: 1—3). Вони діаметром від 23,6 до 25,6 см, мілкі — висота прямого злегка відхиленого бортика становить 4—5 см. Виконані з червоної глини, зовні під вінцями є ритована борозенка. Мають по три ніжки висотою 2,5—4 см, оригінальної трикутної форми, дещо сплюснені, нижній кінець яких відігнутий назовні (рис. 5: 1, 4—6). Слідів від ручок на збережених частинах сковорідок, як і самих ручок чи їх фрагментів, не виявлено, хоча вони повинні бути у цього виду посуду, що обумовлено способом його використання.

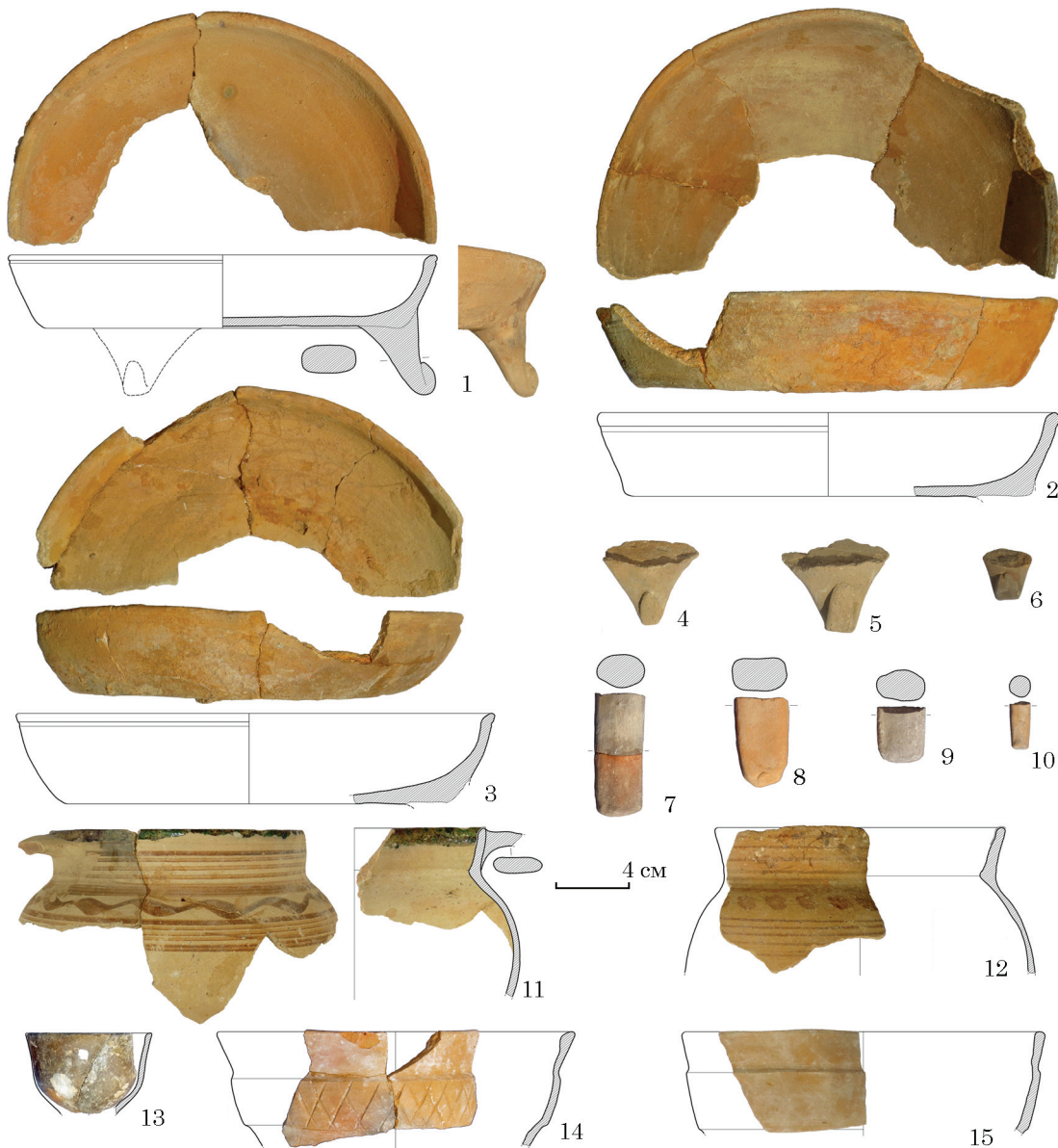

Рис. 5. Фрагменти керамічних виробів

Інші форми посуду із заповнення горну — верхня частина невеликої посудинки, діаметром 7 см, можливо, чашечки та кілька мископодібних глибоких посудин без поливи (рис. 5: 13—15). У двох з них, діаметром 20 см, зовні посередині стінок є рельєфний виступаючий пояс, прикрашений у одного ритованою косою сіткою.

Кількома десятками екземплярів представлені глибокі миски з широким дном і вінцями, плавно вигнутими назовні округлими або різко відігнутими вузькими з рифленням (рис. 6). Ю. Лашук вказує, що на Поділлі така форма миски «з широким дном та плавно законченими назовні вінцями» називалася «салятирка», ця назва походить від салатниці (1969, с. 408). Їх діаметр становить 22—31 см, висота екземпляру з повним профілем — 7 см. В середині ці миски вкриті білим ангобом без будь-яких слідів розпису чи іншого декору. Трапляються дрібні фрагменти таких виробів зі світло-жовтою поли-

вою, тому можна зробити висновок, що ці посудини всередині лише глазурували.

На відміну від попередніх різновидів посуду, які виконували лише утилітарну функцію, мальовані миски і тарілки були також окрасою кожного житла, тому їх декоруванню приділялося найбільше уваги. Напівфабрикати таких посудин становлять переважну більшість виробів із заповнення горну та культурного шару біля нього. Тарілки мають широкі, різко відігнуті, майже горизонтальні криси з округлими вінцями, іноді злегка потовщеними (рис. 7). Їх діаметри становлять 21—27 см, висота — 4,5—6,0 см. Миски за формою можна поділити на умовно півсферичні з більш-менш опуклими стінками та конусовидні з заломом приблизно на середині висоти стінки (рис. 8—10). Такий залом у подільських осередках, зокрема, у Бубнівці звався «пружок», а півсферичні миски називались «вазки» (Шульгина 1929, с. 150). Конусовидні миски складають

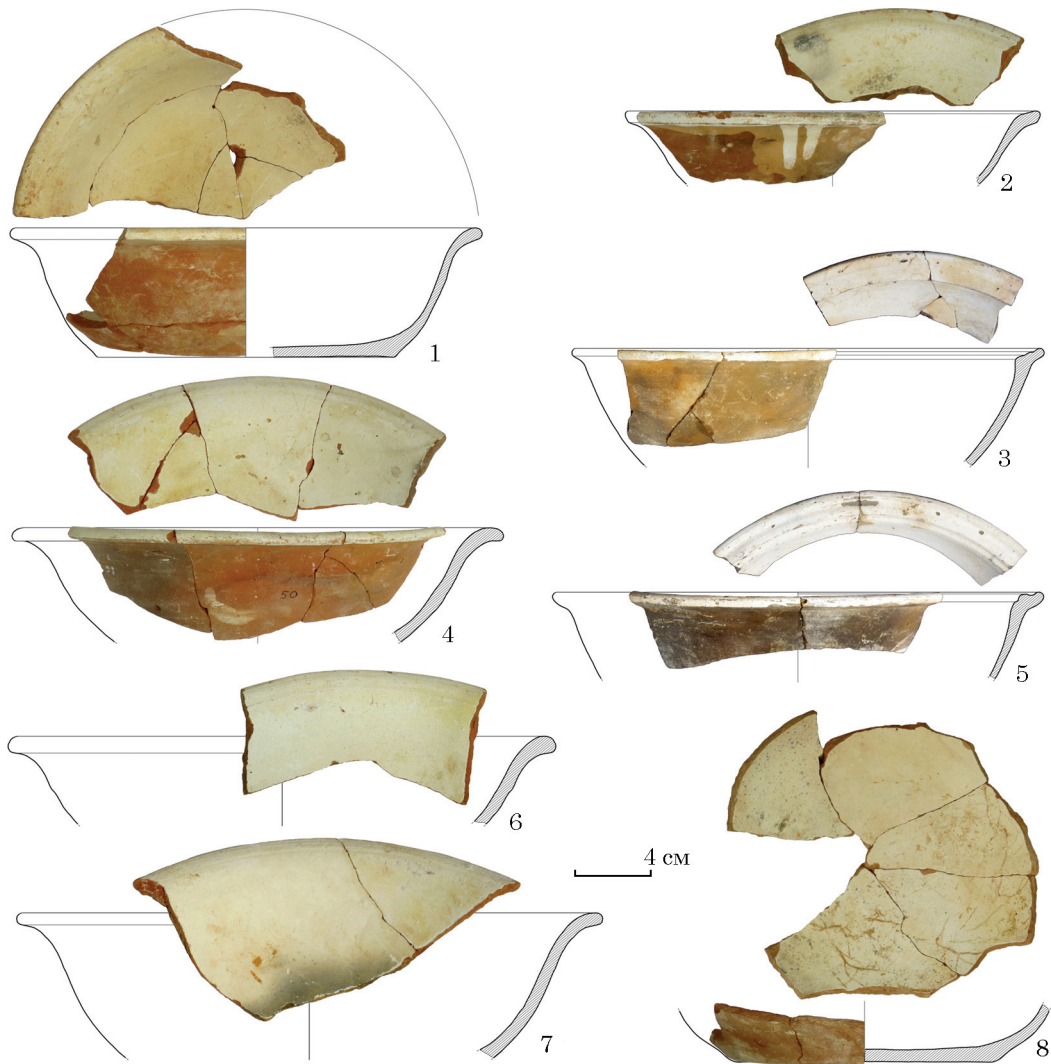

Рис. 6. Фрагменти напівфабрикатів мисок, вкритих білим ангобом

основу масу досліджуваної вибірки. Їх діаметри становлять 23–28 см, одиничні екземпляри — 18–20 см, висота — 7–8 см. Розміри півсферичних мисок приблизно такі ж, їх діаметр становить 22–26 см, висота в екземплярів з повним профілем — 6 і 8 см. Вінця у обох різновидів округлі, іноді трохи потовщені, в одиничних випадках трапляються відігнуті горизонтально. Форми меджибізьких мисок і тарілок мають аналоги серед київської кераміки XIX ст. Там також в цей час характерними є невеликі тарілки з горизонтальними крисами і простими округлими вінцями та миски з пружком, який для ранішого часу невідомий (Тараненко, Чміль, Чекановський 2012, с. 153–154). У другій половині XVIII ст. миски мають високі прямі вінця і досить широкі криси, як у тарілок. Пізніше ці криси звужуються, перетворюючись на пружок.

Переважає більшість мисок і тарілок — це напівфабрикати, тобто посудини після першого випалу, без поливи. Вони обліті білим чи червоним ангобом і розмальовані в техніках фляндрівки та ріжкування. За допомогою ріжка на виріб наносили смуги ангобів, які могли

утворювати самостійний орнамент, або їх розтягували по-сирому, утворюючи орнаменти фляндрівки. Основний спосіб розтягування — т. зв. «стовпчики», тобто патьоки крапель ангобу, які пускалися з верху вінця до залому стінки (а у півсферичних мисок майже до дна), деформуючи при цьому горизонтальні смуги інших ангобів (рис. 8: 1–4, 6, 7; 10: 1–14). Набагато рідше на мисках зустрічається розтягування ангобів за допомогою вістря — радіально, у горизонтальному напрямку чи круговими і спіральними рухами (рис. 7: 11–14; 8: 5, 8; 10: 15, 16). Проте цей спосіб фляндрування переважає у тарілок (рис. 7: 1–4). Цікавий його різновид зустрівся на кількох фрагментах мисок — накопання червоної фарби на сиру ангобовану поверхню, вкриту горизонтальними смугами білого кольору. Фарба при цьому не розтікалася, але деформувала білі смуги, які знаходилися поряд (рис. 8: 9, 10). Миски зі схожою орнаментациєю подає А. Прусевич (рис. 3: *внизу справа*). Фляндрівку доповнювали поясами з кількох смуг, нанесених ріжком, які розмежовували і обрамляли окремі зони орнаментів.

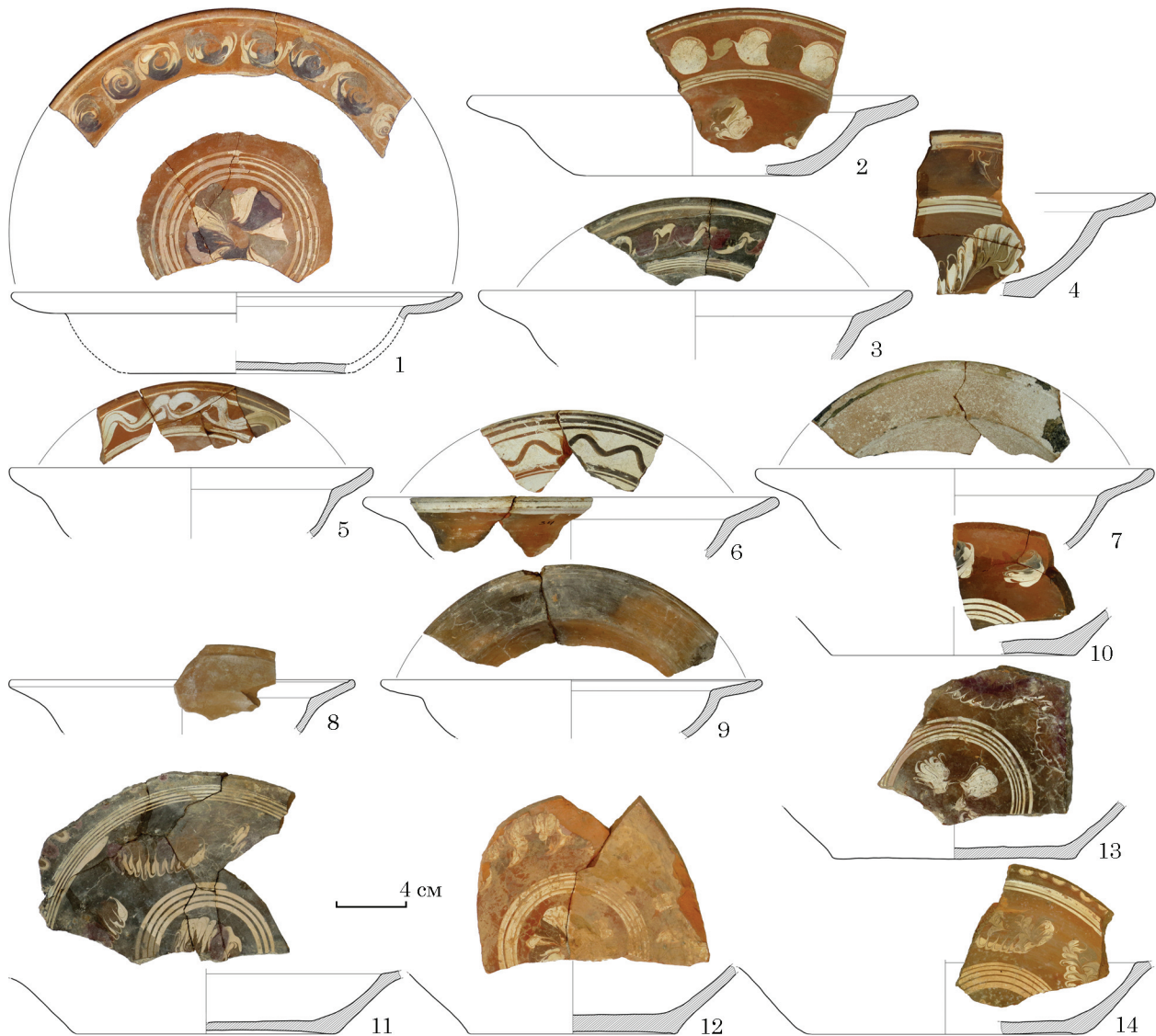

Рис. 7. Фрагменти напівфабрикатів тарілок і мисок, прикрашених розписом різкуванням і фляндруванням

Фляндрівка, виконана розтягуванням ангобів за допомогою вістря, відома на Середній Наддніпрянщині з середини XVIII ст., а «стовпчики» з'являються там лише у XIX ст. Можливо, така ж хронологія цього виду мальованої орнаментациї і на Поділлі, хоча детально це питання ще не досліджувалося. В усякому разі у кінці XIX — на початку XX ст. цей різновид декору був уже поширений на значній території, включаючи Лівобережжя і Поділля. Порівнюючи аналізовані матеріали з фотографіями меджибізьких мисок, наведеними А. Прусевичем, помітно, що на початку XX ст. переважала фляндрівка, виконана розтягуванням сирих ангобів вістря на відміну від «стовпчиків» XIX ст. (рис. 3). Хоча, не виключено, що це результат випадковості вибірки мисок XX ст.

На відміну від фляндрованих, орнаменти, виконані різком, набагато простіші. Це майже виключно геометричні композиції із горизонтальних прямих і хвилястих смуг різної товщини чи фестонів. На білому тлі застосовувалася червона фарба, а на червоному — біла і темно-

брунатна (рис. 7: 5, 6; 9: 1—5). На дзеркалі лише однієї посудини білою і світло-сірою фарбами на червоному тлі намальовано рослинну композицію у вигляді розетки, від якої відходять гілки з квітами (рис. 9: 6).

Серед мисок і тарілок особливий інтерес представляє група посудин, виконаних у зовсім відмінній від попередніх та незвичній для Поділля техніці сграфіто. Вона полягає у нанесенні контура орнаменту за допомогою різця по підсушеному побіленому фоні. Верхній білий шар ангобу при цьому зрізається і лінії декору утворює червона глина самого виробу. Українські мистецтвознавці, зокрема, Ю. Лащук та Г. Івашків називають ще цю техніку ритуванням чи гравіруванням (Лащук 1969, с. 39, Івашків 2007, с. 92). Але ритування застосовується ширше, воно може бути не тільки на побіленому посуді. Тому саме цей його різновид, а саме створення темного контуру шляхом продрапування чи зрізання білого тла доцільно називати відомим і поширеним у науковій археологічній літературі терміном «сграфіто».

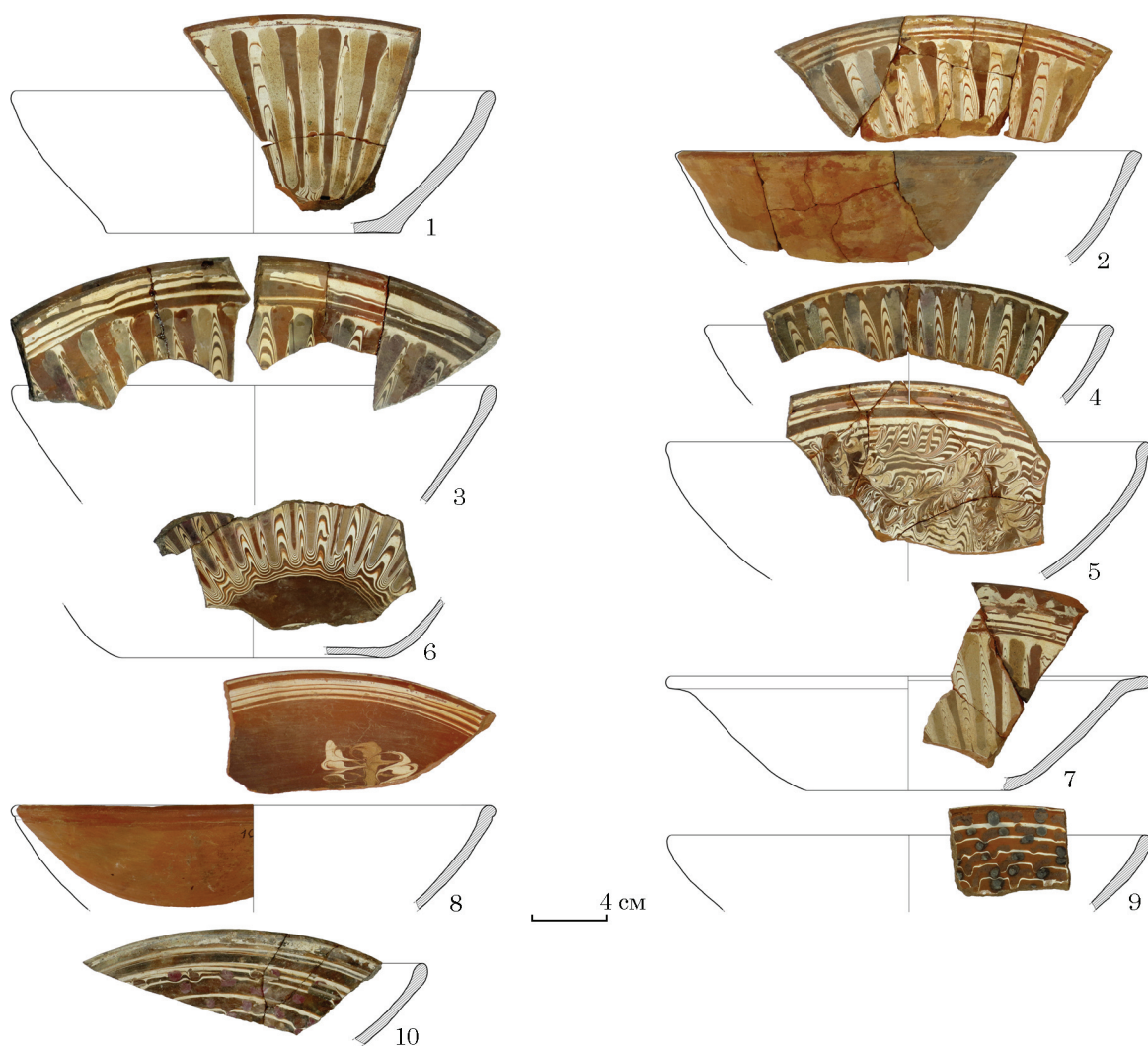

Рис. 8. Верхні частини напівфабрикатів півсферичних мисок, прикрашених фляндруванням

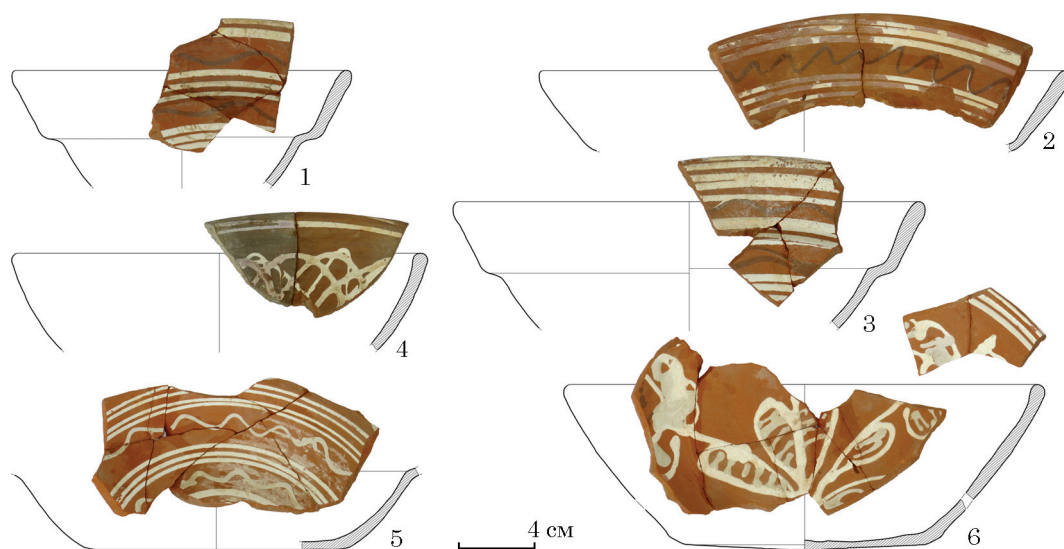

Рис. 9. Фрагменти напівфабрикатів мисок, розписаних в техніці ріжкування

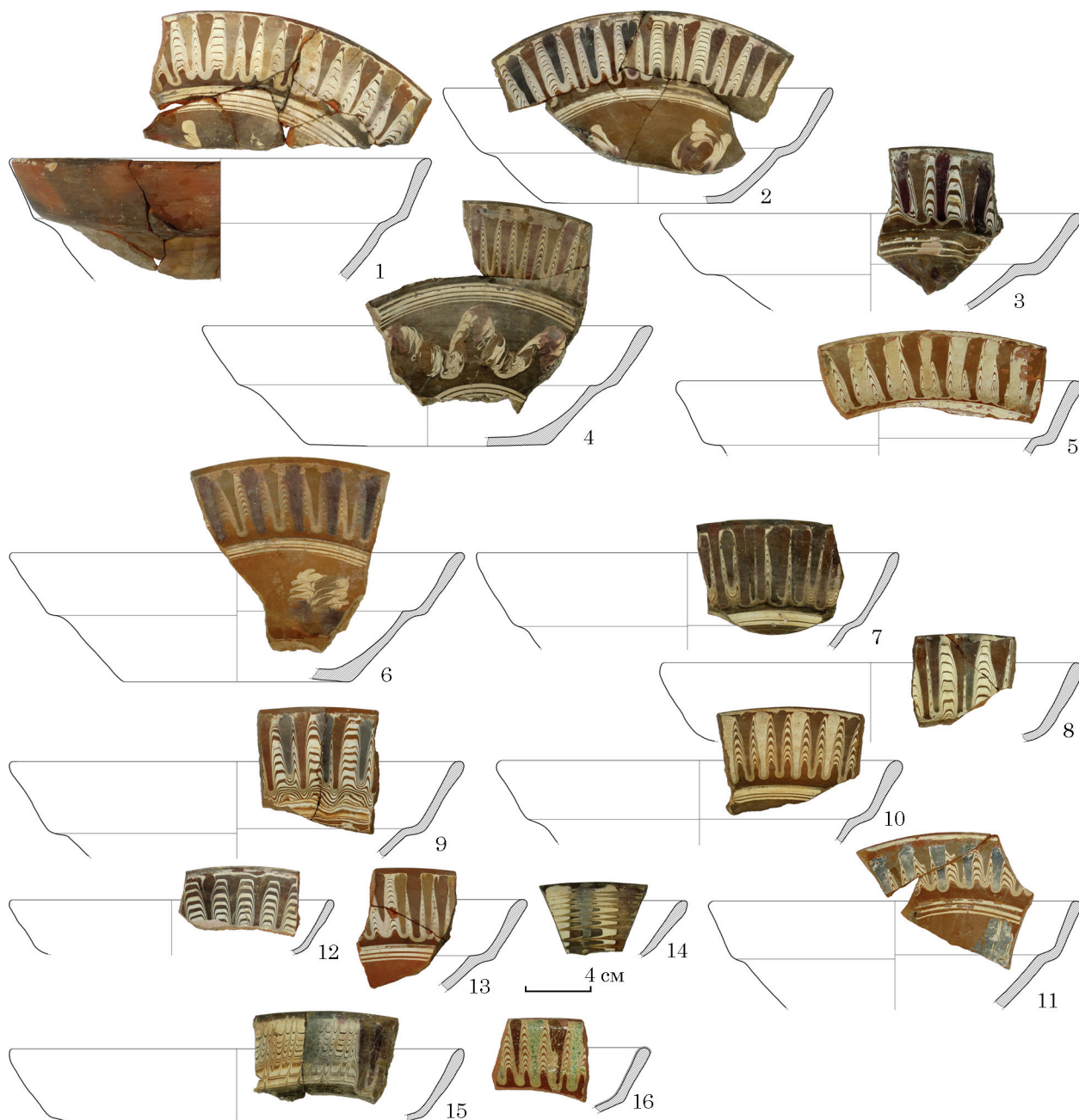

Рис. 10. Верхні частини мисок «з пружком», розписаних в техніці фляндрівки: 1—15 — напівфабрикати; 16 — готовий виріб з поливою

В такій техніці виконано напівфабрикати двох мисок, які вдалося зібрати майже повністю, дрібні фрагменти від кількох десятків подібних посудин і один фрагмент готового виробу (рис. 11). Миски мають діаметри близько 29,5 см і висоту 8 та 9 см. На вінцях у них зображено ряд згрупованих по три арок. Дзеркало в одному випадку займає розетка з чотирма розміщеними хрестоподібно пелюстками та зображеними у профіль 4-пелюстковими квітами між ними (рис. 11: 1). В іншому випадку — це 10-пелюсткова квітка-розетка в обрамленні двох нахилених гілок з листям, які сходяться вершинами над квіткою (рис. 11: 2). Деякі площини цих зображень по чергово зафарбовані червоним ангобом. При цьому пелюстки, які залишилися біли-

ми, поперечно заштриховані різцем. Більшість інших мисок і тарілок, представлених невеликими фрагментами, містять схожі рослинні композиції (рис. 11: 5—14). Лише на двох уламках дзеркала мисок є зображення птахів. В одному випадку птах повернутий вправо від глядача, в лапах тримає рослинну гілку з квітами (рис. 11: 4). Окремі частини зображень зафарбовано червоним ангобом. В іншому випадку птах головою повернутий вліво, вкритий зеленою поливою (рис. 11: 3).

Готову миску, виготовлену в техніці сграфіто, було виявлено у 2017 р. на території замку, під час розчистки Південної вежі. Ця миска, можливо, дещо раніша, ніж попередні, оскільки вона має досить широкі криси і нижчі вінця (рис. 12).

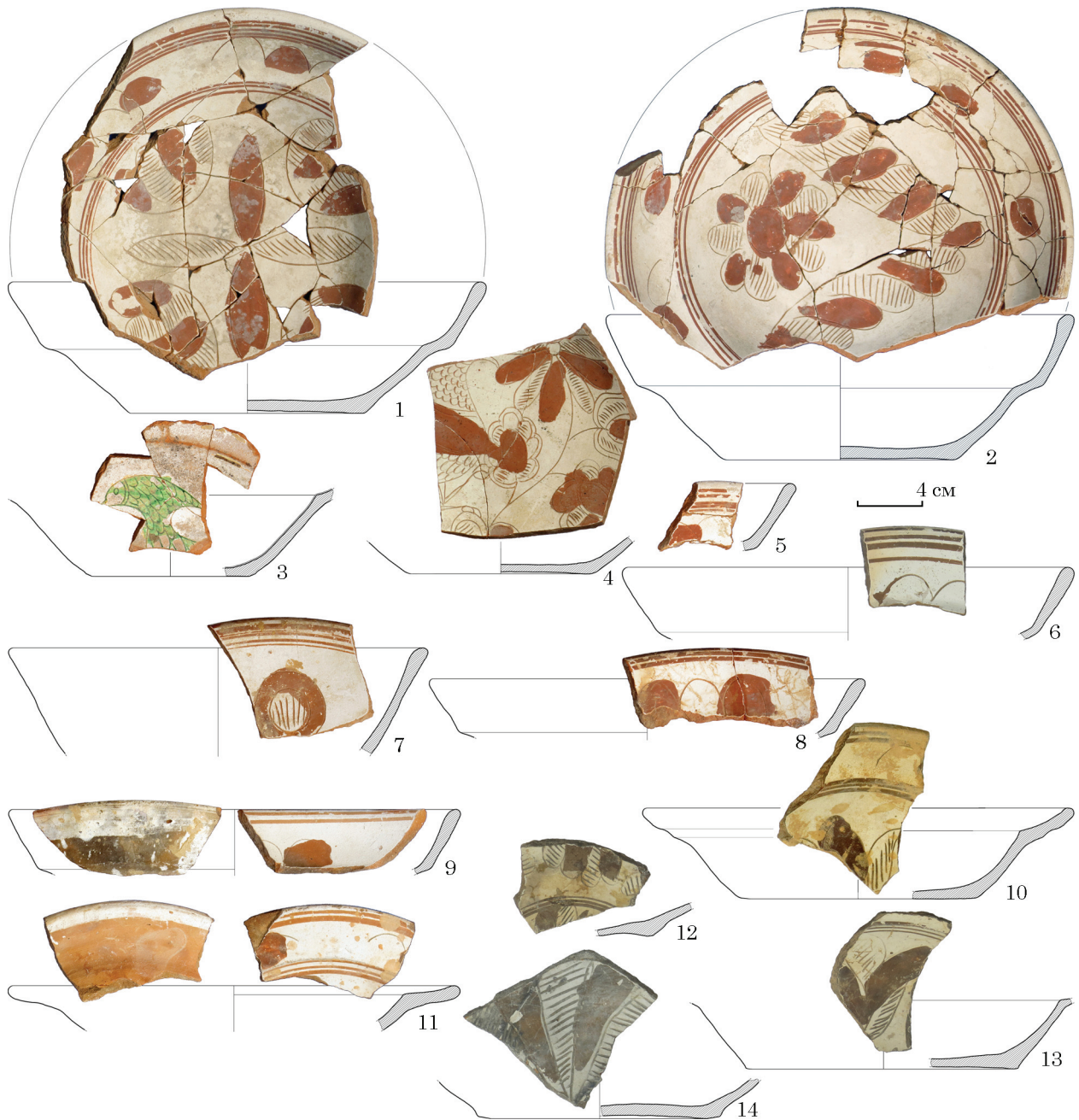

Рис. 11. Миски і тарілки, декоровані в техніці сграфіто: 1, 2, 4–14 — напівфабрикати; 3 — фрагмент готового виробу

Така форма, за київськими матеріалами, характерна для кінця XVIII — початку XIX ст. Судячи із контексту знахідки, її датування вкладається у першу половину XIX ст. Вона містить на дзеркалі зображення вазону — асиметричної гілки з квіткою, а на крисах — орнамент у вигляді таких же арок, згрупованих по три, як і на попередніх мисках. Так само у неї зафарбовано у рудий колір деякі пелюстки, а білі заштриховані. Проте останні зафарбовані зеленим (як і фрагмент з птахом) на відміну від напівфабрикатів, що показує технологію виконання цих мисок. Зелену фарбу наносили після першого випалу, так само як і прозору поливу, яка вкривала весь виріб. Можливо тому зелений пігмент

на цій мисці має значні патьоки в один бік. Це могло бути, якщо миска при випалі стояла боком на ребрі, і розплавлена полива разом з фарбою стікала донизу. Щодо рудого пігменту такого не спостерігається, оскільки він був нанесений до першого випалу. Отже, техніка виготовлення даної групи має суттєві відмінності порівняно з технікою виконання іншого, більш масового посуду. Це може вказувати на інших носіїв гончарних традицій, які прибули до Меджибожа на початку XIX ст. і працювали за своїми технологіями досить довгий час. Проте вже на початку XX ст. такого посуду в Меджибожі не відмічено, отже ця прийшла традиція на той час знівелювалася. Пошук її витоків у ранньомодерний час

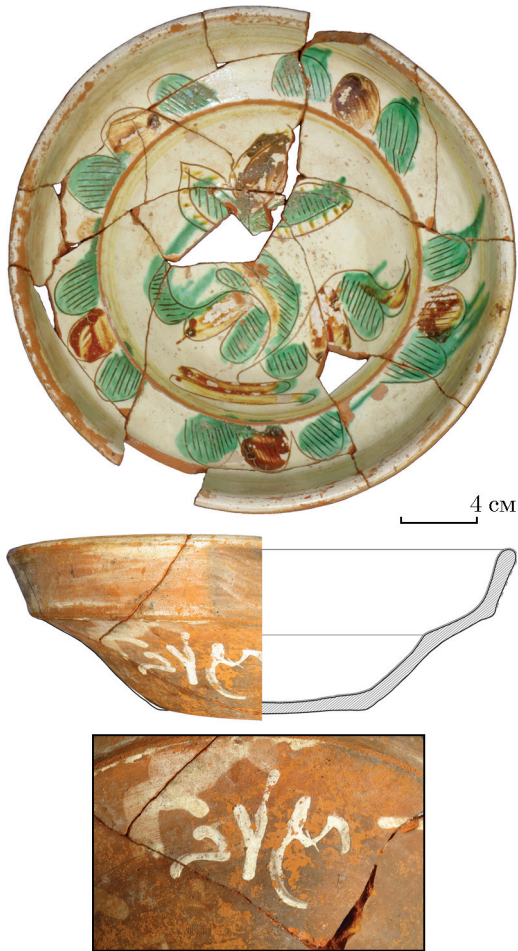

Рис. 12. Полив'яна миска, прикрашена в техніці сграфіто, першої половини XIX ст., виявлена під час досліджень меджибзького замку

на теренах Поділля утруднений через малу дослідженість гончарних осередків цього часу на території України та інших європейських країн. Відомо лише про виготовлення таким способом кераміки у XIX ст. в Прикарпатті, зокрема, в містах Косів на Івано-Франківщині, Сокаль на Львівщині, Товсте на Тернопільщині та в інших центрах (Матейко 1959, с. 64, 65, 69). Але коли і як дана техніка потрапила туди, також наразі не простежено.

Техніка сграфіто панувала у розвинутому і пізньому середньовіччі на широких територіях (середземноморсько-чорноморський регіон, золотоординські землі, Закавказзя та ін.). Але на теренах етнічних українських земель вона в цей час невідома. Більше того, її наявність на південних рубежах цих земель чітко маркує належність археологічних пам'яток до іншого культурного кола. Тобто змішування гончарних традицій тут не відбувалося. В ранньомодерну добу сграфіто кераміка втрачає своє значення, хоча в цей час продовжує виготовлятися в деяких середземноморських і близьких до них центрах. Наприклад, для XVI ст. її виробництво відмічене в Румунії (Candea 2005, fig. 12—16). В цей же час вона відома і в Угорщині (Kovacs 2001,

fig. 14: 3). В Сербії сграфіто кераміка є в XVI—XVIII ст. (Bikić 2003, s. 21—24). В Болгарії цей декор існує ще в кінці XVIII — у першій половині XIX ст. (Плетньов 2004, с. 177). Найвірогідніше з цих територій у пізніший час дана техніка поширилася і на Прикарпаття. Меджибзькі матеріали показують, що у XIX ст. сграфіто кераміка також виготовлялася набагато східніше, на межі Західного і Східного Поділля.

Щодо носіїв цієї традиції також важко зробити аргументовані припущення. Цікавою з цього погляду є миска, знайдена на території замку. На зворотному її боці, на стінці є напис білою фарбою із трьох літер на івриті. Виготовлення спеціального сакрального посуду з написами до іудейських свят відомо у XVII—XX ст. на території України й Білорусі. Причому купувати його євреї могли або у гончара-іудея або у гончара-християнина, але обов'язково через посередництво скупника-єврея (Школьна 2013, с. 226, 229; Какареко 2010, с. 138—140). Отже, як бачимо, незаперечних доказів виготовлення меджибзьких мисок з орнаментом сграфіто гончарями-євреями немає, хоча розташування горнів в єврейському кварталі та івритські написи на таких мисках могли б наштовхнути на таку думку.

Серед матеріалів із заповнення горну інтерес також представляють чотири глиняні видовжені округлі чи сплюснені в перерізі предмети неясного призначення (рис. 5: 7—10). Розміри в перетині найбільшого з них становлять $3 \times 1,9$ см, найменшого — $1,2 \times 1,2$ см. Один кінець у них округлий, з іншого боку всі вони облямані, найбільша збережена довжина становить 6,8 см. Можливо, це фрагменти «рачків» — виробів для розділення полив'яного посуду під час випалювання у горні. Проте така їх форма досі не зустрічалася.

Таким чином, дослідження гончарного горну на території Меджибожа і вивчення продукції з його заповнення дозволяє зробити висновки про високий рівень гончарства міста у XIX ст., масове виробництво фляндрованих червоноглиняних мисок, які, очевидно, збувалися у широкій окрузі, а також існування в цей час досить цікавої гончарної традиції виготовлення кераміки в техніці сграфіто, принесеної в регіон очевидно з півдня чи південного заходу. В основних рисах форм і орнаментативної керамічного посуду прослідковується подібність з керамікою Середньої Наддніпряни, хоча виявляються також суттєві відмінні риси, які характеризують гончарство Поділля цього часу. Подальше дослідження залишків гончарного виробництва на території Меджибожа і передмість відкриває значні перспективи для вивчення багатой гончарної історії краю. Зокрема, наступним етапом має стати опрацювання матеріалів вже виявлених гончарних горнів та пошук нових, хімічний і петрографічний аналіз сировини їхньої продукції, а також пошук архівних відомостей про гончарне виробництво у Меджибожі.

ЛІТЕРАТУРА

- Бобринский, А. А. 1991. *Гончарные мастерские и горны Восточной Европы (по материалам II—V вв. н. э.)*. Москва: Наука.
- Івашків, Г. 2007. *Декор української народної кераміки XVI — першої половини XX століть*. Львів: Інститут народознавства НАН України.
- Какареко, В. 2010. Керамические копилки XVI—XVIII веков. In: Filipow, K., Kuklik, B. (eds.). *Pieniądz, symbol, władza, wojna — wspólne dziedzictwo Europy: studia i materiały: Białoruś, Estonia, Litwa, Łotwa, Polska, Rosja, Rumunia, Słowacja, Ukraina. Materiały z 9. Międzynarodowej Konferencji Numizmatycznej, 8—11 września 2010 r., Augustów*. Augustów; Warszawa: Polskie Towarzystwo Numizmatyczne, p. 132-144.
- Лашук, Ю. П. 1969. *Українська народна кераміка XIX—XX ст.* Дисертація доктора мистецтвознавства. Львівський державний інститут прикладного та декоративного мистецтва.
- Матейко, К. І. 1959. *Народна кераміка західних областей Української РСР XIX—XX ст.: Історико-етнографічне дослідження*. Київ: АН УРСР.
- Мельничук, Л. 2004. *Гончарство Поділля в другій половині XIX—XX століттях: Історико-етнографічне дослідження*. Київ: Унісерв.
- Оленіч, А. М., Оленіч, А. М. 2018. Гончарний промисел жителів села Микільська Слобідка у середині XIX ст. (за матеріалами новітніх археологічних досліджень). *Археологія і давня історія України*, 4 (29), с. 413-422.
- Плетньов, В. 2004. *Битовата кераміка вв Варна XV—XVIII век*. Варна: Славена.
- Погорілець, О. Г., Ветров, В. С., Радченко, Р. І., Стопенчук, С. М., Ветрова, Т. М., Снітко, І. А., Поляченко, Є. Б., Барановський, А. В. 2017. *Науковий звіт про археологічні дослідження на території снт Меджибіж Летичівського району Хмельницької області у 2017 році*. НА ІА НАН України, ф. 64.
- Прусевич, А. 1916. *Кустарные промыслы Подольской губернии. Гончарный промысел*. Каменец-Подольск: Подольское губернское правление.
- Сицинский, Е. 1904. *Материалы для истории цехов в Подольи*. Каменец-Подольск: Киржацкий.
- Спаська, Є. 1929. Шльонський ганчарський круг. *Матеріали до етнології*, 2, с. 104-110.
- Тараненко, С. П., Чміль, Л. В., Чекановський, А. А. 2012. Нові дослідження Київського Подолу. *Праці Центру пам'яткознавства*, 22, с. 151-160.
- Троцька, В. І. 2014. Дослідження гончарних горнів XVIII—XIX ст. на території опішнянського гончарного району. *Археологія і давня історія України*, 2 (13): Археологія: можливості реконструкції, с. 61-62.
- Чміль, Л. В. 2018. Результати і перспективи дослідження технології виготовлення керамічного посуду Середньої Наддніпрянщини XVI—XVIII ст. *Археологія і давня історія України*, 4 (29), с. 323-341.
- Школьна, О. 2013. Фаянсовий трактирний посуд і «танжери» в побуті українців XIX — першої половини XX століття. *Мистецтвознавство України*, 13, с. 224-234.
- Шульгина, Л. 1929. Ганчарство в с. Бубнівці на Поділлі. *Матеріали до етнології*, 2, с. 111-200.
- Bikic, V. 2003. *Gradska keramika Beograda (16—17. vek)*. Beograd: Arheoloski Institut.
- Candea, I. 2005. Braila, un centre roumain de la ceramique emaillee moins connu (XIVe—XVIe ss.). В: Бочаров, С., Мыц, В. (ред.). *Поливная керамика*

Средиземноморья и Причерноморья X—XVIII вв. 1. Киев: Стило, с. 431-456.

Kovacs, G. 2001. Ceramic finds from the Bajcsa fort (1578—1600). *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 52, p. 195-221.

REFERENCES

- Bobrinskii, A. A. 1991. *Goncharnye masterskie i gorny Vostochnoi Evropy (po materialam II—V vv. n. e.)*. Moskva: Nauka.
- Ivashkiv, H. 2007. *Dekor ukraïnskoi narodnoi keramiki XVI — pershoi polovyny XX stolit.* Lviv: Instytut narodoznavstva NAN Ukrainy.
- Kakareko, V. 2010. Keramicheskye kopylky XVI—XVIII vekov. In: Filipow, K., Kuklik, B. (eds.). *Pieniądz, symbol, władza, wojna — wspólne dziedzictwo Europy: studia i materiały: Białoruś, Estonia, Litwa, Łotwa, Polska, Rosja, Rumunia, Słowacja, Ukraina. Materiały z 9. Międzynarodowej Konferencji Numizmatycznej, 8—11 września 2010 r., Augustów*. Augustów; Warszawa: Polskie Towarzystwo Numizmatyczne, p. 132-144.
- Lashchuk, Yu. P. 1969. *Ukrainska narodna keramika XIX—XX st.* Dysertatsiia doktora mystetstvoznavstva. Lvivskiy derzhavnyi instytut prykladnoho ta dekoratyvnoho mystetstva.
- Mateiko, K. I. 1959. *Narodna keramika zakhidnykh oblastei Ukrainskoi RSR XIX—XX st.: Istoryko-etnohrafichne doslidzhennia*. Kyiv: AN URSS.
- Melnychuk, L. 2004. *Honcharstvo Podillia v druhii polovyni XIX—XX stolittiakh: Istoryko-etnohrafichne doslidzhennia*. Kyiv: Uniserv.
- Olenych, A. M., Olenych, A. M. 2018. Honcharnyi promysel zhyteliv sela Mykilska Slobidka u seredyni XIX st. (za materialamy novitnykh arkheolohichnykh doslidzhen). *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 4 (29), s. 413-422.
- Pletn'ov, V. 2004. *Bitovata keramika v'v Varna XV—XVIII vek*. Varna: Slavena.
- Pohorilets, O. H., Vietrov, V. S., Radchenko, R. I., Stopenchuk, S. M., Vietrova, T. M., Snitko, I. A., Poliachenko, Ye. B., Baranovskiy, A. V. 2017. *Naukoviy zvit pro arkheolohichni doslidzhennia na terytorii snt Medzhybizh Letychivskoho raionu Khmelnytskoi oblasti u 2017 rotsi*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64.
- Prusevich, A. 1916. *Kustarnye promysly Podolskoi gubernii. Goncharnyi promysel*. Kamenets-Podolsk: Podolskoe gubernskoe pravlenie.
- Sitsinskii, E. 1904. *Materiały dlia istorii tsekhov v Podolii*. Kamenets-Podolsk: Kirzhatskii.
- Spaska, Ye. 1929. Shlonskyi hancharskyi kruh. *Materiały do etnolohii*, 2, s. 104-110.
- Taranenko, S. P., Chmil, L. V., Chekanovskiy, A. A. 2012. Novi doslidzhennia Kyivskoho Podolu. *Pratsi Tsentru pam'iatkoznavstva*, 22, s. 151-160.
- Trotska, V. I. 2014. Doslidzhennia honcharynykh horniv XVIII—XIX st. na terytorii opishnianskoho honcharnoho raionu. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (13): Arkheolohiia: mozhlyvosti rekonstruksii, s. 61-62.
- Chmil, L. V. 2018. Rezultaty i perspektyvy doslidzhennia tekhnolohii vyhotovlennia keramichnoho posudu Serednoi Naddnyprianshchyny XVI—XVIII st. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 4 (29), s. 323-341.
- Shkolna, O. 2013. Faiansovyi traktynnyi posud i «tanzhery» v pobuti ukraintsiv XIX — pershoi polovyny XX stolittia. *Mystetstvoznavstvo Ukrainy*, 13, s. 224-234.
- Shulhyna, L. 1929. Hancharstvo v s. Bubnivtsi na Podilli. *Materiały do etnolohii*, 2, s. 111-200.
- Bikic, V. 2003. *Gradska keramika Beograda (16—17. vek)*. Beograd: Arheoloski Institut.
- Candea, I. 2005. Braila, un centre roumain de la ceramique emaillee moins connu (XIVe—XVIe ss.). In: Bochkarov, S., Myc, V. (eds.). *Polivnaia keramika Sredizemnomoria i Pricher-nomoria X—XVIII vv.* 1. Kiev: Stilos, s. 431-456.
- Kovacs, G. 2001. Ceramic finds from the Bajcsa fort (1578—1600). *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 52, p. 195-221.

O. H. Pohorilets, V. S. Vietrov, L. V. Chmil

CERAMIC COMPLEX OF THE 19th CENTURY POTTERY KILN IN THE MEDZHYBIZH VILLAGE

The paper is devoted to the characteristics of materials obtained during the research of the remains of the 19th century pottery kiln discovered in Medzhybizh village, Khmelnytskyi region. Medzhybizh pottery has been known since the 17th century, and the documents of the pottery workshop date back to the 18th—19th centuries. Also at the beginning of the 20th century A. Prusevich carried out an ethnographic survey of the pottery of this center. The researcher noted Medzhybizh as one of the significant centers for the production of the glaze pottery.

In 2018, a pottery kiln was discovered in the central part of the town during protective archaeological excavation. Probably it can belong to the class of heating-technical structure with vertical or mixed (horizontal-vertical) flow of hot gasses. The kiln was filled with a large number of fragments of defective ceramics and semi-finished products.

According to technological characteristics almost all pottery are made of red or brown ferruginized clays. The molding mass is quite thin, without visible impurities. Dark brown, red, white, and green paints were used for the decoration of products as well as transparent, colorless, green, and brown glazes. Many fragments are burnt and deformed.

According to their functional purpose the vast majority of finds are pots, pans, bowls and plates. Semi-finished products of painted bowls and plates make up the bulk of products. These are vessels after the first firing, without glaze, covered with white or red engobe. A significant part of them is painted in the techniques of rzhkuvannja and fliandrivka. A group of vessels made in the sgraffito technique, unusual for Podillia, also stands out. They are decorated with plant motifs, two fragments have images of birds. A similar completed bowl made in the sgraffito technique, was discovered in 2017 on the territory of the castle. On the outside surface it contains the inscriptions in Hebrew. This may

indicate other bearers of pottery traditions who arrived in Medzhybizh at the beginning of the 19th century and worked on their technologies for quite a long time.

This research allows us to draw conclusions about the high level of pottery in Medzhybizh in the 19th century, the mass production of fliandrivka technique red clay bowls as well as the existence at that time of the tradition of making pottery in the sgraffito technique which was obviously brought to the region from the south or southwest. In the main features of the forms and ornamentation of ceramic dishes the similarity with the pottery of the Middle Dnieper region can be traced though there are also significant distinctive features that characterize the pottery of Podillia at this time.

Keywords: Medzhybizh, pottery kiln, 19th century, ceramic dishes, fliandrivka, sgraffito.

Одержано 30.08.2022

ВЕТРОВ Віктор Сергійович, завідувач сектору, Державний історико-культурний заповідник «Меджибіж», смт Меджибіж, Україна.

VIETROV Viktor, Head of the Sector, the State Historical and Cultural Reserve «Mezhybizh», Medzhybizh city, Ukraine.

ORCID: 0000-0001-6948-7599, e-mail: vetrov.poryad@gmail.com.

ПОГОРІЛЕЦЬ Олег Григорович, директор, Державний історико-культурний заповідник «Меджибіж», смт Меджибіж, Україна.

POHORILETS Oleh, Director the State Historical and Cultural Reserve «Mezhybizh», Medzhybizh city, Ukraine.

ORCID: 0000-0002-5796-2660, e-mail: pogorelets@gmail.com.

ЧМІЛЬ Леся Володимирівна, кандидат історичних наук, науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

CHMIL Lesia, Ph. D., Research Officer, Institute of Archaeology, National Academy of Science of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0002-0672-8110, e-mail: chmil_lesia@iananu.org.ua.